דיוקן לאסתר אלכסנדר ולתקופתה

שמשון ביכלר

ירושלים ,נובמבר 2005

גרסה מקוצרת ומשובשת של מאמר זה פורסמה בקובץ *ספר תקצירים*, פרלמנט הנשים, מושבי תשס"ה, בעריכת אסתר הרצוג ונילי גרוס, דצמבר 2005, ע"ע 93-95.

אסתר אלכסנדר למדה בצעירותה בהונגריה כלכלה-מרקסיסטית בנוסח הבולשביקי. היא הוכשרה להיות חלק מהפונקציונרים לעתיד שינהלו את הונגריה תחת האימפריה הרוסית קומוניסטית. אך היא העדיפה להגר לישראל וכאן למדה יחד עם גיבורי 'מיכאל שלי' בטרה-סנטה של תקופת 'הצנע' בחוג לכלכלה.

בתחילת שנות החמישים היה ברור שהטכנוקרטיה הצבאית-משקית וכן עסקני מפא"י, מעדיפים את דרך הניהול האמריקנית. דון פטינקין ולואיס גוטמן שהגיעו אז מארה"ב פתחו בקו ייצור אקדמי חדש, שונה מהשיטות הגרמניות שהיו נהוגות עד אז.

זאת הייתה הדרך הזוהרת. הדרך הפרגמאטית, הפוזיטיבית, החיצונית, הסטטיסטית. הם פתחו בקו-מחשבה, או יותר נכון בקו-ייצור מחשבתי של 'מודלים'. הם לימדו את הדרך כיצד לנתק חלקים מהמכונה החברתית, לבודדם, לנתחם, לסנתזם חזרה, ועוד.

יש צורך לזכור, שאותם מעטים, חמש מאות איש, שלמדו באוניברסיטה היחידה בישראל, היו אנשים שחוו רבות: היו ביניהם שעברו את מלחמת עולם כחיילים או כפליטים, היו ששרדו מחנות שבויים-ריכוז-השמדה, והיו שלקחו חלק במחתרות, במליציות, במלחמת 1948 ועוד.

עבורם היה זה עולם חדש לגמרי – בהיר, שקוף, הגיוני, לא מעורפל, לא דיאלקטי, שאינו מעבר לדברים, לא סיסמאות חסרות כיסוי. הוצג לפניהם עולם אמריקני של סיכוי לעתיד, של צמיחה חומרית, של רווחה מתוך הנאה פרטית. ומה שחשוב – לאדם, באשר הוא, ללא חשיבות למוצאו המעמדי, השבטי, במו ידיו – ניתן לעשות סדר חשבוני בכאוס.

אסתר, כמו הרבה מהאינטליגנציה הישראלית ומבחירי הסטודנטים, הייתה חברה בתא של המפלגה הקומוניסטית באוניברסיטה.

לבריה"מ שלאחר מלחמת העולם השנייה היה עדיין דימוי נקי יחסית, מכל מקום יחסית למעצמות הקולוניאליות במזרח-התיכון. ובעיקר יחסית לבריטניה שנאשמה בליבוי סכסוכים וביצירת מלחמת 1948. המשטרים במדינות ערב שלפני נאצר היו עדיין מלוכניים, ונחשבו לריאקציונרים ופרו-בריטיים. הקומוניזם הישראלי היה תקווה בקרב הצעירים.

מצד שני, אסתר נקלעה בחוג לכלכלה באוניברסיטה לעולם חשיבה חדש, העולם האמריקני, שמעבר לברק הטכנולוגי גם קיפל בתוכו השקפת עולם, רציונאלית. אולי לא מבריקה אולם הגיונית. אסתר, שהייתה רציונאלית ובעלת יכולת מתמטית טובה, הסתגלה במהירות לאורח המחשבה החדש. ואכן היה זה עולם חדש, שפטנקין וראשוני נעריו הקימו.

למשל החשבונאות הלאומית ודרך פרשנותה שהוקמה על ידם עוד באמצע שנות החמישים. הדרך הזאת, המקרו-כלכלית, לתיאור ולהערכת המשק, לתיאור השינויים שחלים במרכיביו, נראית היום כמובנת מאליה. אולם מי שישווה ספרים ומאמרים שעוסקים במשק הפלסטיני-ישראלי מתקופת המנדט, יראה שפטנקין לימד טכנולוגיה חדשה אשר לא הייתה ידועה עד אז.

גם פטינקין עצמו נאלץ להסתגל למציאות הישראלית, או לגרסה הישראלית לקפיטליזם – מה שמאוחר יותר, במרקסיזם הסטרוקטוראלי של שנות השבעים, ניתן יהיה לאפיינו כ'קפיטליזם פריפריאלי'.

שמשון ביכלר: דיוקן לאסתר אלכסנדר ולתקופתה

פטינקין, שבא מאוניברסיטת שיקגו השמרנית של המלחמה הקרה, של מילטון פרידמן וחבורת המוניטריסטים הקנאים, מצא עצמו בונה תשתית מחשבה קיינסיאניסטית.[1] ומחשבה זאת, יש לאמר, הייתה שנואת נפשם של הפונדמנטליסטים הנאו-קלאסיקנים משיקגו.

לאסתר ארע מה שקרה להרבה מרקסיסטים לשעבר, אשר חיפשו דרך יעילה ורציונלית לניהול מבלי להזדקק ל"ביקורת' ולסיסמאות צעקניות. בלית ברירה, ובהעדר דרך אחרת – אלא אם מישהו לקח אי פעם ברצינות את 'זו הדרך' של מק"י – נראה ברור המעבר למודלים המקרו-כלכליים של קיינס. אורח חשיבה זה הבטיח לכאורה דרך ניהול אובייקטיבית, בשליטה ממשלתית, ומבלי לפגוע ברכוש הפרטי, ותוך יכולת וויסות מוניטארית מסוימת, ובעיקר באמצעות מיסוי ישיר פרוגרסיבי ותקצוב מתקן. המודלים של 'ניהול הביקוש' נראו אז כמשנים את אופיו הדורסני של הקפיטליזם מבלי לנהל בהכרח קונפליקט מעמדי גלוי ובלי שיטות 'מספריים' לוחמניות.

הסתירה בין הקומוניזם האידיאליסטי והטכנולוגיה המקרו-כלכלית האמריקנית הלכה והתגברה על רקע המלחמה הקרה שהגיעה אז לשיאה. הקונפליקט האזורי והאידיאולוגי הלך והפך לעולמי, כלומר: תמיכה באידיאל הקומוניסטי הפכה לתמיכה עיוורת בברית-המועצות. היא הפכה לאנטי כל דבר מערבי באשר הוא. היא הוסבה משלילת הציונות הימנית והגזענית לאנטי-ציונות טוטאלית. היא הפכה לפרו-לאומנות ערבית באשר היא. ולבסוף, היא חייבה ציות עיוור לעסקנים העלובים של מק"י ולאחריה של רק"ח, שהיו בסך הכל משרתים כנועים של אימפריית השמש המוסקובית.

מאז משפטי מוסקבה החדשים, דרך עסקת הנשק של בריה"מ עם מצרים ולבסוף ב-1957 'גילויי' כרושצ'וב על פשעי סטלין ('הגילוי' היה התגלות רק לקומוניסטים האדוקים שבאופן עקבי לא הורשו לראות להיכן נעלמו 30 מיליון בני-אדם), הלך מספרם של האינטליגנטים ופחת במק"י. אסתר ובן זוגה, אחד מהפיזיקאים הבולטים בישראל ובעולם, פרשו מהמפלגה ומעולם לא הסתכלו בעצב לאחור.

אסתר השתלבה בעולם המודלים הקיינסיאניים, שהבטיח צמיחה חסרת משברים ו'קץ האידיאולוגיה'. במשך כעשרים שנה הייתה תקווה שהמשברים המחזוריים של הקפיטליזם לא יחזרו. שהצמיחה המופלאה ו'השפע' לא יפסקו.

אבל כבר באותן עשרים שנה אסתר חשה שהקיינסיאניזם המקורי והפשטני שהיא למדה, הולך ומתעוות הן בממשלים, הן בעסקים והן בקרב הכלכלנים האידיאולוגיים באוניברסיטאות ובמכוני המחקר המובילים. החל להיות לה ברור שהפטנט החשוב של קיינס, אותו למד-שאל (מבלי להודות כמובן) מג'ון הובסון – המדיניות של חלוקת-ההכנסות-מחדש בדרך הרכה והעקיפה – הולך ומפנה מקומו לטובת 'ניהול ביקוש' עסקי, פראי, תוך חלוקת-הכנסות לטובת העסקים הגדולים, ולבסוף גם למעגלים מתרחבים של שכבות ביניים.

הגיע תור חדש: עידן קץ הצמיחה של סוף שנות השבעים במשקים המובילים במערב. ההאטה בצמיחה התלוותה לתוספת אינפלציה, וזאת נחשבה לתופעה בלתי מוכרת אשר הוכתרה על ידי קיינסיאניסט לשעבר, פול סמואלסון, בשם אופנתי חדש: 'סטגפלציה'.

ואז החלו המוניטאריסטים ואנשי שיקגו לצוף ולעלות מחדש. הם הכינו את הרקע ל"גלובליזציה' של ימינו. במובן האלקטוראלי-המפלגתי הם הכינו את הרקע לעליית ניקסון-תצ'ר-רייגן, וגרוריהם בפריפריות בגין-שמיר-פרס-רבין-נתניהו ושאר הימין החדש-ישן. לא היה צורך להתאמץ, הם פשוט עלו על חורבות המשטר הסוציאל-דמוקרטי המעוקם.

כאן נכנסה אסתר אלכסנדר עם המודלים החדשים שלה, אשר ניסו לפרוץ נתיב חדש בהסבר הסטגפלציה ויחד עם זאת ניסו להישאר בתוך הדוקטרינה הקיינסיאנית המקורית.

יש לציין, שזאת לא הייתה תיאוריה מקיפה, אלא יותר תיאוריה שהתפתחה מתוך ניסיון לתקן תיאוריה שהייתה סתורה בבסיסה.

קיינס היה נאו-קלאסיקן שניסה להציל את הקפיטליזם, לפחות לטווח-קצר. ולכן הוא נותר עם תמונת עולם פיסיקלית (אם כי לא מושלמת) של שני כוחות נגדיים התלויים הדדית: מצד אחד, לחץ של ביקוש מצרפי מביא לאינפלציה, ומצד שני, ירידת הלחץ של הביקוש המצרפי מביא למיתון ולאבטלה במשקים קפיטליסטיים בשלים.

סטגפלציה הייתה אוקסימורון מבחינתו ומבחינת חסידיו.[2]

חסידים אלו נטשו במהירות את הספינה מהרגע שהם גילו כי התשבץ נפרם. הם עשו זאת בערך כמו חסידי הפלוז'יסטון בזמנו שנהרו אל הכימיה החדשה מהרגע שהתגלה החמצן והיסודות שמתרכבים ביניהם על ידי אנתון לבואזיה.[3]

הקיינסיאניסטים לשעבר נאלצו לחפש להם אידיאולוגיות חדשות: מהמוניטאריזם ותורת-הציפיות ועד למדיניות 'צד-ההיצע' ותיאוריות המשחקים. אסתר, לעומת זאת, בחרה להיוותר עם הקיינסיאניזם הישן, וממנו היא יצאה להסבר שתיקן את התיאוריה שהופרכה.

היא הוסיפה כמה משתנים חדשים למודלים הקיינסיאניים המקוריים של החשבונאות הלאומית, והנה – 'ניהול הביקוש' עובד גם עובד ומסוגל להסביר ואף למצוא דרך להדביר את הסטגפלציה. הסטגפלציה, על פי ההסבר שלה, הייתה מורכבת מאינפלציה ועלייה בביקוש בסקטור של הקפיטליסטים המרוויחים, וממיתון וירידת ביקוש בסקטור העממי.

היא כתבה את המודל הראשון ב- 1972 ופרסמה אותו ב-1974 בעת ממשלתו של רבין, ולא הבינה מדוע נזפו בה הממונים עליה במשרד הממשלתי שבו עבדה (המועצה הלאומית למו"פ) בטענה שהיא עושה צרות.

נראה שהיא מאנה לקבל את הרעיון הפשוט, שהאידיאולוגיה הקיינסיאנית פסה מן העולם דווקא משום שחלו שינויים משמעותיים במבנה המשקים בעולם המפותח, ובשפה יותר אקטואלית: הכלכלה-הפוליטית החדשה ששררה מאז שנות השבעים לא יכלה להתאים לזמנו של קיינס. פשוט, האינטרסים של המעמד השליט השתנו מאז מלחמת העולם השנייה. הוא לא נזקק עוד 'לניהול-ביקוש' בזבזני, המרצה את השכבות העניות ששימשו מאז מלחמת העולם הראשונה בשר תותחים. המלחמה הקרה הלכה ונמוגה; בריה"מ כבר הייתה בשקיעה מאז ברז'נייב; היא פסקה מלהוות סכנה וכמקור השראה לאלטרנטיבה ניהולית או דמוקרטית. הקפיטליסטים לא חששו עוד ממעמד פועלים דינאמי ומיליטנטי שיקרא תגר על משטרם, מה עוד שמספר הפועלים עובדי הכפיים המאורגנים במערב הלך וירד ביחס לכלל הצרכנים. העולם הפריפריאלי נפתח להשקעות בתעשייה עם שכר נמוך וללא תשתית חברתית, שנוצרה במאבק של המהפכה התעשייתית באירופה. העולם עבר בעידוד המעמד השליט לאופנה הפוסט-מודרנית, כלומר לפיצול ולפלורליזם וחלילה לא לניסיונות ניהוליים דמוקרטיים.

ניתוח עבודתה של אסתר אלכסנדר בספרם של שמשון ביכלר ויהונתן ניצן *מרווחי מלחמה לדיבידנדים של שלום*, ירושלים: כרמל, 2001, מצוטט מעמודים: 232-237 ו-283-284:

... אלכסנדר, אף היא מ'נערי פטינקין', הייתה אחת הבודדות בישראל שניסתה להתמודד, ברצינות ובאופן מקורי, עם תופעת הסטגפלציה. היא עשתה זאת תוך שימוש מרבי בכלים המסורתיים של המתודה הקיינסיאנית, כשהיא משלבת זאת בגירסת ינקותה המרקסיסטית.

קיינס חולל את 'המהפכה האגרגטיבית' בכך שהסווה את תהליך חלוקת ההכנסות מאחורי חזית של משק לאומי, שניתן לווסת את משבריו באמצעות ניהול 'הביקוש המצרפי'.[4] אסתר אלכסנדר, לעומת זאת, השתמשה בחשבונאות הלאומית הקיינסיאנית; אולם שברה את החזית המצרפית, באמצעות ניתוח דיסאגרגטיבי של זרמי הביקוש ושל חלוקת-ההכנסות במשק. בכך היא המשיכה את המסורת של השילוב בין קיינס ובין מרקס; מסורת זו החלה בשנות השלושים במודלים של מיכאל קלצקי, וקיבלה ביטוי, במידה מסוימת, באסכולה 'הפוסט-קיינסיאנית'.[5]

הניתוח הדיסאגרגטיבי של אלכסנדר פותח בהנחת יסוד, המחלקת את המשק לשתי קבוצות: אלה שמרוויחים מהאינפלציה (בעיקר קפיטליסטים), ואלה שמפסידים ממנה (בעיקר שכירים). כך גם הביקוש המצרפי מתחלק לביקוש של אלה שמרוויחים באינפלציה, ולביקוש של אלה שמפסידים באינפלציה.

בשלב הבא, היא מבחינה בין 'אפקט המחירים' לבין 'אפקט ההכנסה' של האינפלציה. 'אפקט המחירים' הוא תמיד שלילי. הוא מתאר את ההשפעה **הישירה** של האינפלציה על הצריכה; כלומר, עקומת הביקוש

מתוארת כקשר שלילי בין כמות הסחורות ורמת המחירים: ככל שעולה המחיר, תרד כמות הסחורה המבוקשת.

כאן משתלב 'אפקט ההכנסה', המתאר את ההשפעה **העקיפה** של האינפלציה על הצריכה: אם הצרכן מרוויח מהאינפלציה – 'אפקט ההכנסה' יהיה חיובי; כלומר, האינפלציה הזיזה את עקומת הביקוש של הצרכן למעלה וימינה. אם הצרכן מפסיד מהאינפלציה – 'אפקט ההכנסה' יהיה שלילי, ויגרום לעקומת הביקוש לרדת שמאלה ולמטה.

האינפלציה משפיעה בדרך סותרת על יכולת הצריכה של שתי הקבוצות במשק. אצל קבוצת המפסידים מהאינפלציה, שוקעת יכולת הצריכה. מבחינת קבוצה זאת, הן ל'אפקט המחירים' והן ל'אפקט ההכנסה' יש השפעה שלילית. לעומת זאת, אצל קבוצת המרוויחים מהאינפלציה – השפעת האינפלציה תלוייה בגודל היחסי של שני האפקטים: אם 'אפקט ההכנסה' יותר נמוך מ'אפקט המחירים', יכולת הצריכה שלה תרד (אם כי לא עד לרמה הנמוכה של הקבוצה הראשונה); אם, לעומת זאת, 'אפקט ההכנסה' גבוה יותר מ'אפקט המחירים' – ואלכסנדר קובעת כי זה המקרה הכללי בקבוצה השנייה – אזי תעלה יכולת הצריכה של קבוצה זאת.

בצעד הבא, מחלקת אלכסנדר את סך תפוקת הסחורות במשק לשני סקטורים: האחד הוא סקטור סחורות-צריכה המוניות, שנצרכות בעיקר על-ידי השכירים והביקוש שם הינו קשיח יחסית; השני הוא סקטור סחורות אקסלוסיביות, שתפוקתן נקבעת על פי הביקוש של הקפיטליסטים.

מאחר שהאינפלציה מחוללת באופן מתמיד חלוקה-מחדש של הכנסות, פירוש הדבר, שהאינפלציה, מעצם ההגדרה, מעבירה הכנסות מן השכר אל ההון. בלשונה של אלכסנדר: "... חלוקת ההכנסות של האינפלציה היא עקבית. הקבוצה שמרוויחה באינפלציה, תמיד מרוויחה בה, והקבוצה שמפסידה באינפלציה, תמיד מפסידה בה. פירוש הדבר ... שהפסד של קבוצת השכירים הוא רווח של קבוצת המרוויחים ולהיפך ..."[6]

כך נוצרת תופעה סתורה לכאורה על פי החכמה המקובלת (כגון 'עקומת פיליפס'): מצד אחד, גורמת האינפלציה לשקיעה בביקוש השכירים לסחורות צריכה המוניות; מצד שני, פורח השוק של סחורות המותרות – כתוצאה מהביקוש הגואה של הקפיטליסטים. הביקוש של הקפיטליסטים תופח, משום שהפסד ההכנסות של השכר עובר ישירות להכנסות הקפיטליסטים בצורת רווח אינפלציוני. אולם אין כאן סתירה אלא זה בעצם, לפי אלכסנדר, מהותו של תהליך הסטגפלציה.

תהליך הסטגפלציה מתואר אצל אלכסנדר בדרך הבאה: אינפלציה גורמת לעודף ביקוש של קפיטליסטים. בעקבותיו מתחולל גידול מהיר, הן בתפוקה והן במחירים, בסקטור סחורות-הצריכה האקסלוסיביות. מאחר ששיעורי-הרווח נוטים להשתוות במשק – הפירמות, שמייצרות בעבור סקטור הסחורות ההמוניות, מעלות מחירים. הן עושות זאת כדי לפצות את עצמן על הפסד ההכנסות נוכח הביקוש היורד של השכירים. תגובת הפירמות מורידה עוד יותר את יכולת הצריכה של השכירים: "... טבעי הוא שכאשר מוכרים וילות ושמלות פאר במחירים אסטרונומיים, יעלו גם מחירי דירות השיכונים לזוגות צעירים ומחירי השמלות הפשוטות... " (*אלכסנדר*, עמ' 101). התוצאה היא כפולה: מצד אחד שוררת במשק אינפלציה כללית, וגדל הביקוש בסקטור הסחורות האקסלוסיביות. מצד שני, בשל האי-סימטריה בין שני הסקטורים, העלייה בביקוש של סחורות המותרות אינה יכולה לקזז מהירידה בביקוש, ומעודפי כושר הייצור בסקטור הסחורות ההמוניות. רמת האבטלה הכללית עולה, והמשק בכללותו שרוי במיתון.

המסקנה של אלכסנדר היא פשוטה: מדיניות של 'ריסון שכר' לא מובילה לבלימת אינפלציה, אלא דווקא לעלייה באינפלציה. לא רק ששכר ריאלי יותר נמוך מוביל למיתון – אלא שהוא, בניגוד לדעה המקובלת, גם מוביל להאצת האינפלציה. מכאן, שמדיניות ריסון שכר היא הסיבה לספירלה סטגפלציונית. "... לכן המדיניות האנטי-אינפלציונית היעילה היחידה היא להטיל את הנטל על אלה שמרוויחים באינפלציה... אולם חשוב יותר למנוע מראש את היווצרותם של רווחי האינפלציה. פירוש הדבר לדאוג לכך שבמהלך האינפלציה השכר לא יישחק, אלא להיפך שהוא יעלה..." (שם, 105).

אלכסנדר אמנם אינה מביאה הוכחה אמפירית לתיאוריה, אך המודל נראה הגיוני; ומכל-מקום, הרבה יותר הגיוני מההסברים הבנאליים שמעלים כלכלני הזרם המרכזי. ההסבר שלה, ולפיו חלוקת-הכנסות

לרעת השכר עשויה להביא לאינפלציה – מקבל תמיכה עקיפה על פי *שרטוט ד8* (שהוצג לעיל). השרטוט, כזכור, מציג קשר שלילי בין חלקו של השכר בתמ"ג ובין האינפלציה, לאורך כשלושה עשורים.

התיאוריה של אלכסנדר היא חשובה ביותר; לראשונה בישראל, מוצג קשר כלשהו בין מוסד השוק ובין המוסדות החברתיים. במודלים הקונבנציונליים, השוק נתפש ככוח חופשי ודינמי, המבוסס על חתירה לתועלת ויעילות בייצור; לעומת זאת, המוסדות החברתיים, השכירים – ובעיקר השירותים הציבוריים ושאר הארגונים הלא-עסקיים – נתפשים ככוח בולם. הם בולמים את כוחות השוק, שהם המנוע היחיד לצמיחה כלכלית. אסתר אלכסנדר מציגה מודל המבוסס על הנחות נאו-קלאסיות, אולם מסקנותיו הפוכות: במודל שלה 'היזמים', באמצעות רווחיהם, מחוללים דווקא ירידה בתפוקה הכללית במשק – ודווקא בגלל תאוותם הבריאה לרווח.

עם זאת, ההסבר של אלכסנדר לסטגפלציה הוא חלקי ביותר. הוא סובל מפגמים שאופייניים לדרך החשיבה המקרו-כלכלית – גם אם מוסיפים לה יסודות הומניים (או 'חברתיים', כפי שמכנים זאת בישראל). בסך הכל, מדובר במודל קיינסיאני משופר; והוא אכן מכיל את הסתירות הפנימיות של השקפת-העולם הקיינסיאנית. קיינס, ביסודו, היה שמרן שהציע לממשלים תיקונים לטווח-קצר, שנחשבו בזמנו למהפכניים.

כמו בתמונת העולם הקיינסיאנית כך גם במודל של אלכסנדר, יש הפרדה בין 'כלכלה' ובין 'פוליטיקה'. מצד אחד, 'כלכלה' המתנהלת על ידי כוחות שוק באמצעות מנגנון ויסות עצמי של היצע וביקוש; מנגד, ניצבת 'הפוליטיקה', או יותר נכון 'הממשלה', שהיא גוף **נייטרלי** ואוטונומי. בגלל אופייה העל-מעמדי כביכול, הממשלה אמורה 'להתערב' מבחוץ בפעילות השוק, לטובת כלל האזרחים, כדי לפתור 'בעיות חברתיות'. בעיות אלה נוצרות, כנראה, בגלל חוסר הסינכרוניזציה בין 'המערכת הכלכלית' לבין 'המערכת החברתית'. מכונת הקיום אינה מסתדרת עם מכונת החיים.

כמו אצל קיינס, מדובר, בסופו של דבר, ב'כשל שוק', הנובע ממבנה חלוקת-הכנסות נוקשה ומאי-גמישות במנגנוני הביקוש. כמו אצל קיינס, הבעיה העיקרית היא הביקוש האפקטיבי, הנגרם ממבנה חלוקת-ההכנסות ומנטיות, כאלה או אחרות, בהרגלי הצריכה והחיסכון של קפיטליסטים ושל שכירים. התוצאה המצרפית, במודל הקיינסיאני של שנות השלושים, היא סטגנציה כרונית. התוצאה המצרפית במודל הקיינסיאני של אלכסנדר, חמישים שנה מאוחר יותר, היא סטגנציה ואינפלציה מתמדת. ושוב, כמו אצל קיינס – מדובר בהתערבות ממשלתית, שהיא הכרחית ל'ניהול הביקוש' (או, יותר נכון: משברי-הביקוש) במשק.

בסך הכל, אנו שרויים עדיין בעולם הישן של המשק הלאומי הסגור, אשר סובל מ'עודף ביקוש' או מ'חוסר ביקוש' או משניהם יחד; אלא שהפעם לא מואשמים השכירים והממשלה. האשמים העיקריים ביצירת 'עודף הביקוש' הינם הקפיטליסטים, ובעיקר הבנקאים – וזה כשלעצמו חידוש מרענן.

כמו רוב המודלים הקיינסיאניים, זהו מודל 'מעשי' המיועד ל'קובעי המדיניות'. המודל אינו מתחקה אחר סיבת האינפלציה, ואינו מסביר מדוע ובאלו תנאים פוסקת אינפלציה; המודל טוען רק זאת: מאותו רגע שבו מתחילה האינפלציה, יורד השכר ונוצרת סטגפלציה. על פי אותו היגיון, יוצא כי הדבר האחד והיחיד שיכול לבלום אותה – הוא מדיניות ממשלתית נכונה; בעיקרה, מדיניות זו כוללת מיסוי רווחים והצמדת שכר למחירים.

מאחורי המודל הצר, קיימים הסברים כלליים על 'טבע' המשטר הקפיטליסטי. הנחת היסוד היא, שמשקים קפיטליסטיים 'מבוגרים' נוטים באופן בלתי-נמנע לגלוש לסטגפלציה: "... בתהליך האינפלציוני עצמו אין משהו שפועל נגד אפקט חלוקת ההכנסות הרגרסיביות. אם יניחו את האינפלציה לנפשה היא תמשיך לאורך זמן... להגביר את עצמה, ואת האבטלה יחד עימה, גם כן לאורך זמן..." (שם, 104).

הטבע הזה של הקפיטליזם, בעולם ובישראל, נעוץ בעליית כוחו של 'ההון הפיננסי' על חשבון 'ההון היצרני'. זאת תזה מתוצרת רודולף הילפרדינג, שרווחה בתחילת המאה העשרים; מאוחר יותר היא קיבלה פיתוח באסכולת 'משטר ההון המונופולי' בארה"ב, כהסבר לנטייה הכרונית של הקפיטליזם למיתון ולהרחבת הוצאות צבאיות. על פי אותו היגיון, מסבירה אלכסנדר את התפתחות האינפלציה: זו נוצרה עקב השלטת 'משטר הקיפאון של הרווח המקסימלי' על ידי הבנקים. האחרונים הלכו והשתלטו **פוליטית** על הממשלות במדינות המפותחות, והשליטו מדיניות מוניטריסטית: "... הבנקים לא היססו לרגע... ודאגו באופן

ישיר או דרך מדיניות ממשלתית בכל ארצות המערב המפותח לריבית עתק... הסטגפלציה, משטר הקיפאון בכל צורותיו, הוא משטר של האינטרסים הבנקאיים והם ידעו לשמור עליו ולהמשיך אותו בשליטה עד עצם היום הזה..." (שם, 133).

תיאור זה סובל מבעיות תיאורטיות ואמפיריות. כפי שהראינו לעיל (פרק ב'), האבחנה בין 'הון תעשייתי' (שזוכה משום-מה לתואר 'יצרני') ובין 'הון פיננסי' – הינה מטעה. מבחינה אמפירית, אין מי שיכול להסביר, מדוע רווח אחד נחשב ליצרני ורווח אחר נחשב לטפילי: מה הופך את בעלי המניות של פירמת נפט גדולה כמו 'אקסון' או בעלי אחזקה בפירמת נשק כמו 'ג'נרל-דיינמיקס' ל'תעשיינים'? ומדוע אותם בעלי מניות של פירמות העוסקות במכירה ובקנייה של מניות ואגרות-חוב – כולל מניות 'אקסון' ו'ג'נרל-דיינמיקס' – מוגדרים כ'פיננסיים'?

כל הון הוא במהותו הכרזה על בעלות, ואין בו דבר 'יצרני'. מאז צמיחת מוסד הפירמה (או החברה בע"מ) הפך ההון לגודל פיננסי בלבד – יחידה כמותית במבנה פוליטי משתנה של יחסי בעלות. ערכם של **כל סוגי ההון** נקבע על פי זרם ההכנסה העתידי. הציפיות להכנסות אלה נקבעות על פי הערכת הכוח המוסדי היחסי של יחידת ההון הזאת, במדינה ובעולם. אין הבדל במשמעות כשמדובר בהכרזת בעלות או בתביעה לרווח עתידי שבאה מ'בנק', מ'תעשייה' או מ'שירותים'.

הדרך היחידה להסביר את 'משטר הקיפאון הבנקאי' של אסתר אלכסנדר, היא להציגו כקואליציה של בנקאים ערמומיים ושל פוליטיקאים טפשים או מושחתים שנוצרה באופן סימולטני במדינות המערב. זה כבר נשמע כמו הסבר אפוקליפטי, המסמיך את גורל העולם לתוצאות מחזורי המלחמות של בני-אור התעשיינים בבני-חושך הפיננסיירים.[7]

טענה אחרת של אלכסנדר נוגעת לאמצעים, אשר 'ההון הפיננסי' משתמש בהם כדי להגדיל את הכנסותיו על חשבון 'ההון התעשייתי' והשכר. על פי הסבריה, הדבר נעשה פשוט באמצעות הגדלת הריבית הריאלית. לשאלה, מדוע הבנקאים לא הצליחו לעשות זאת בעבר, וכיצד הם הצליחו לעשות זאת מתקופה מסוימת ואילך – עונה אלכסנדר, שמדובר **בשליטה פוליטית** של הבנקים על המשקים ועל הממשלות.

אבל העובדות, לצערנו, אינן מתישבות עם הסבר זה. העובדה היא, שלבנק מרכזי במדינה קפיטליסטית (ואפילו אם הוא נתון בשליטת הבנקים) אין יכולת להשפיע על שער הריבית, אלא לטווח קצר בלבד. שיעור הריבית, לטווח בינוני וארוך נקבע בסופו של דבר, על פי 'שיעור הרווח הנורמלי' אשר שורר באותה תקופה. כפי שיתואר בפרק הבא – גם במשקים דומים למשק הישראלי, שהיו סגורים יחסית ובעלי מבנה מונופולי ופיקוח ממשלתי – הריבית הריאלית הגבוהה נקבעה על פי תכתיבי שיעור הרווח הדיפרנציאלי של 'הכלכלה הגדולה' בכללותה, ולא רק בהתאם לרצונם הרע של בנקאים ופוליטיקאים שהתייצבו נגד ה'תעשיינים' ו'היצרנים'.

טענה מרכזית של אלכסנדר היא, שניתן לשמור על צמיחה כלכלית ואינפלציה נמוכה, אם הממשלה תשבור את כוחם של הבנקאים (שם, 136). לטענתה, ירידה בכוחם של הבנקאים, תביא להקטנת הריבית הריאלית, ותעלה את הרווחים 'היצרניים' ואת כוח הקנייה של השכר.

והנה, **זה בדיוק התהליך שקרה בישראל בעשור האחרון:** האינפלציה ירדה, הצמיחה גדלה, הריבית הריאלית ירדה ועמה ירדו המירווחים הבנקאיים. אלא, שכל זאת אירע **תוך כדי ירידת 'מעורבותה' של הממשלה ותוך כדי עלייה מתמדת בכוחו של 'ההון הפיננסי'**. בעשור האחרון היינו עדים לעלייה חסרת-תקדים של מחיר ניירות-הערך בבורסה; בתקופה זאת נמכר הרכוש הממשלתי (כולל מניות הבנקים) לידי העסקים הגדולים; צומצם הגירעון הממשלתי; נשחקו השירותים הציבוריים; נעלמו האיגודים המקצועיים; ובעיקר, החריפה החלוקה-מחדש של ההכנסות לרעת השכר.

מסתבר, שתהליך הצבר ההון אינו תלוי רק ברווחי הבנקים: ניתן להרוויח היטב בתהליכי הצבר אכזריים אחרים, הכוללים חלוקת הכנסות מקוטבת גם ללא אינפלציה. רודולף הילפרדינג – מקור ההשראה של אלכסנדר – האמין, בזמנו, שהלאמת הבנקים תפטור את גרמניה מתחלואי הקפיטליזם הפיננסי. סופו שהוא התבזה, כאשר כיהן כשר בממשלה פאשיסטית בגרמניה; משום שכמו אלכסנדר הוא האמין, כי המשך הצמיחה של משק מיליטריסטי סגור תלוי בהמשך השגשוג של תעשיות צבאיות 'יצרניות'.

בפרק הבא, נראה שהסיבות לסטגפלציה בישראל לא היו רק נעוצות בתאוות הרווח האינפלציוני של הבנקאים – אלא היוו חלק מקונטקסט רחב ביותר של תהליך ההצבר הקפיטליסטי.... (ע"ע 232-237)

... בין הבודדים באותה תקופה, שהיטיבו להבין את הקשר בין המרכיבים הללו – האינפלציה, רווחי הבורסה וחלוקת ההכנסות – הייתה אסתר אלכסנדר (שכבר הוזכרה בפרק ד'). רוב העיתונים הממוסדים לא איפשרו לה לפרסם את ניתוחיה; חריג היה רק השבועון *העולם הזה*. אלכסנדר חשדה, שהורביץ מנצל את האינפלציה ליצירת מהפך במבנה המשק: "... זאת המציאות החברתית-כלכלית שהתפתחה אצלנו מאחורי מסך עשן של המלחמות למיניהן באינפלציה. כאשר אנחנו כולנו הועסקנו בקיצוצי תקציבים, בביטולי סובסידיות ללחם וחלב, בפיטורי עובדי ציבור ועובדים אחרים, באי עידכון קיצבאות הילדים ונקודות הזיכוי בשכר, כולם צעדים אנטי-אינפלציוניים מובהקים אליבא דכלכלני האוצר והאקדמיה, התעצמה לה הבורסה, התעשרו הבנקים ומתווכי שוק ההון, המשק חולק בין מונופולים, גדלו ההשקעות בחו"ל והעובדים מצאו עצמם הולכים ומידרדרים יחד עם הייצור והפיתוח של המשק כולו. נשאלת השאלה, ממה נובעת התפתחות זאת? האם היא נובעת מכך שקובעי המדיניות הכלכלית ויועציהם אינם יודעים מה הם עושים? האם כל זה נובע מחוסר הבנה של משמעות הצעדים, או שהתפתחות זאת נובעת מתוך פעולתם המכוונת של אינטרסנטים חסרי מצפון וחסרי יושר, שמלבד התעשרותם האישית לא איכפת להם הכלל? אינטרסנטים אלה, האם הם מסוגלים להעביר את רצונם תוך כדי זרית חול בעיני הציבור, כאילו מכוונים צעדיהם נגד האינפלציה? ..." (*העולם הזה* 7.1.81).... (ע"ע 283-284).

הבהרות והערות

[1] על 'הפרדיגמה הקיינסיאנית'

קיינס יצר בשנות השלושים דוקטרינה חדשה, שנהוג לקרוא לה על שמו: 'קיינסיאניזם', אך יש שקראו לה בשם 'המהפכה המצרפית'. ניתן לראות אותו כאחד ממייסדי מדינת הרווחה שהתקיימה בבריטניה במרוצת דור אחד לאחר מלחמת העולם השנייה, עד לתקופת תצ'ר.

לב הפרדיגמה הקיינסיאנית היה בנוי על ספר קודש שהוא חיבר בשנת 1936. שמו של הספר היה "*התיאוריה הכללית של תעסוקה, ריבית וכסף*". הספר הפך לאבן הקעבה של מדע הכלכלה שצמח לאחר מלחמת העולם השנייה.

הרקע לספר היה שנות השלושים של המאה העשרים. באותה תקופה פרץ משבר מיתון ואבטלה אשר איים על הקפיטליזם בכלל, ובעיקר על ארץ החלומות ארה"ב. האידיאולוגיה האקדמית אשר שלטה עד אז בעולם האנגלו-סקסי הייתה הדוקטרינה הנאו-קלאסית בצביונה הפונדמנטלי. הדוקטרינה התפתחה בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה, והייתה פאסיבית מעיקרה. היא הטיפה לחכות לפעילותם המתקנת של 'כוחות השוק', ולהימנע ככל האפשר מ'התערבות' ממשלתית אשר ידועה כלא יעילה וכמושחתת.

ככל שהחריף המשבר של שנות השלושים, החל היה להיות ברור, שניהול בנוסח 'הלסה-פר' ימוטט לבסוף את המשטרים באירופה המערבית ובצפון אמריקה. היה נראה שהמשטר הקפיטליסטי לא יחזיק מעמד בעיקר נוכח התחזקות משטרים פאשיסטיים וכן נוכח התחזקות מפלגות קומוניסטיות שקראו תגר על התפיסה הפאסיבית של השוק.

משום כך קיינס נראה בזמנו כמהפכה, מהפכה נאו-קלאסית שהתירה לפגוע בעקרון המקודש של אי התערבות ממשלתית. קיינס נותר נאו-קלאסיקן והאמין ביוזמה פרטית ובשוק. הוא סבר שהם הבסיס לדמוקרטיה. אבל לעת חירום, הוא הבין שיש צורך במעורבות ממשלתית לפחות לתקופות משבר.

הדרך שלו בהתמודדות התיאורטית החלה בפיצול, שנחשב בזמנו כפירה, ביסודות המדעיים של הכנסייה הנאו-קלאסית: אותה הפרדה שהוטבעה בלימודי הכלכלה בין ה'מיקרו-כלכלה' לבין ה'מאקרו-כלכלה'. בעצם הוא הפריד בין המשק העסקי ובין המשק הציבורי. המשק העסקי ימשיך להתנהל באמצעות הדוקטרינה הנאו-קלאסית, באמצעות האתיקה של ה'מיקרו-כלכלה'. ההמצאה של קיינס הייתה פיתוח של מה שהוא כינה ה'מקרו-כלכלה'.

מבלי להיכנס עמוקות לדבר הבעייתי הזה, ואין שם עומק מחשבתי רב, שאלת המחקר של קיינס הייתה: "**כיצד יתכן שכוחות השוק שאנו הנאו-קלאסיקנים מאמינים בהם, אינם מווסתים את המשקים הקפיטליסטים חזרה לעבר שיווי משקל של תעסוקה מלאה וצמיחה**?"

התשובה שלו, שנלקחה מיסודות האמונה הנאו-מרקסיסטית שרווחו אז וכנראה גם היום, הייתה: משקים קפיטליסטים בשלים סובלים מבעיה של חוסר ביקוש אפקטיבי מספיק (כלומר חוסר כוח קנייה) מצד הצרכנים ומכאן יוצא, שהמשקים הללו מבחינת התיאוריה תקועים בשיווי-משקל של אבטלה ומיתון כרוניים.

אין שום דבר פנימי במערכת הכלכלית (הפועלת כמערכת פיזיקלית סגורה) שתניע את הקפיטליסטים להשקיע בהעלאת התפוקה במשק ותאלץ אותם לנטוש את החיסכון והריבית הנמוכה אולם הבטוחה. מכאן, שרק גורם חיצוני יכול להניע את המערכת, וגורם חיצוני בעל משקל וחסר פניות, לפחות בעיני קיינס, הוא הממשל על שלל סוכנויותיו.

הממשל, אם כן, אינו עושה טובה כאשר הוא פועל באמצאות גרעון תקציבי, או מתערב בשוק ההון לשם הוזלת הריבית, אלא מחובתו לעשות גירעון תקציבי ולפעול להוזלת הריבית בשעת האטה משקית, וזאת, כדי להפעיל את המנוע הסמוי המצוי בלב המשק המודרני, ושמו: 'המכפיל". זאת ההמצאה הגדולה של קיינס אשר אותה שאל ממחבר קודם.

יעילותו של 'המכפיל' הזה בהפעלת הגירויים במשק תלויה בהרגלי החיסכון/צריכה, שאותם יש לאמוד ולהעריך. כדי לעשות זאת, יש צורך לאמוד את המשאבים וכוחות הצריכה במשק. לשם כך, המציא קיינס את החשבונאות הלאומית, כלומר את הדרך לאמוד את החלקים השונים במכונה הזאת שנקראת משק לאומי, ובעיקר לאמוד באמצעות כלים אקונומטריים את התנועה ההדדית או את הקשר הדינמי שבין החלקים המכניים האלה.

המהפכה של קיינס, מבחינת בני זמנו הייתה 'המהפכה המצרפית'. הוא הראשון שבנה באופן תיאורטי את החשיבה המצרפית של המשק, למרות שהיא הייתה כבר קיימת בפועל.

כל הקטגוריות, שמשתמשים בהן כמובנות מאליהן (כולל אויביו המוניטאריסטיים, שהאשימוהו בבגידה ובכפירה בעיקר) – כמו התל"ג, התמ"ג, ההכנסה-הלאומית, ההשקעה הגולמית, שיעור הצמיחה, הצריכה הפרטית – הוא היה ממציאן. אבל בעיקר הייתה מרשימה יכולתו ליצור במהירות מהתיאוריה כלי מדיניות, להפכה דוקטרינה, ומשם גם לנסות ולהפכה לפרדיגמה.

ואכן, הפרדיגמה הזאת הייתה תפריט שנלמד במהירות, בעיקר באירופה שלאחר מלחמת העולם השנייה: המקרו-כלכלה.

תפריט זה הפך במהירות לתרופת-פלא, הלחש-נחש החדש, אשר מוציא את המשקים המערביים מעולם המחסור קשה-היום, מהסכנה הקומוניסטית והפשיסטית, שהומצאו והתפתחו בעולם של סכום אפס.

יש תקווה, יש תכנון ממשלתי, וכל זאת מבלי להיכנס ממש לתוך קווי-הייצור והצריכה. הטכנוקרטים הממשלתיים, שאומנו ביסודות האוניברסאליים של המקרו-כלכלה אמנם מתכננים, אולם הם נכנסים לתכנון הביקוש בלבד – וגם זאת בגבולות מסוימים של ריבית מוניטארית, שערי חליפין, מיסוי ותקצוב.

קיינס סבר שהוא מצא דרך, על פיה אפשר יהיה לתכנן מבלי להזדקק לשיטות הקיצוב והחלוקה מלמעלה, המביאות לאכזריות ולשחיתות. מבלי להשתמש בשיטות ההשקעה הישירה, התכנון המפלגתי הכפוי. ניתן לדעתו לעבור לשיטות שבהן גם נציגים דמוקרטיים ופקידים מיומנים ברזי המקרו-כלכלה יהיו מסוגלים לפעול בתכנון ציבורי ותקצוב לא שרירותי.

שמשון ביכלר: דיוקן לאסתר אלכסנדר ולתקופתה

[2] על הסטגפלציה

הפרדיגמה הקיינסיאנית נשברה משום שבסוף שנות השישים נראו תופעות שסדקו בה (ראו הסבר יותר מפורט בספר *מרווחי מלחמה לדיבידנדים של שלום*, פרקים ד-ה).

אסתר אלכסנדר נכנסה בתפר הזה של שנות השבעים המוקדמות וניסתה להציל את הפרדיגמה הקיינסיאנית, וזאת בשעה שחסידיה הראשיים של הפרידגמה – כולל מקבלי פרס נובל לכלכלה – ערקו ממנה.

הסטגפלציה הייתה אחת מהתופעות הבלתי מובנות בסוף שנות השישים (לכלכלנים הקונבנציונאליים). היא נובעת משתי תופעות אשר בעולם הנאו-קלאסי והקיינסיאני לא תתכנה בעת ובעונה אחת: לא יתכן מבחינתם שיתקיימו סימולטאנית גם אינפלציה וגם מיתון. אינפלציה, לפי הפרדיגמה הנאו-קלאסית והקיינסיאנית נובעת מיתר-ביקוש, ואילו מיתון נובע מחוסר-ביקוש. מכאן, שדוקטרינת 'ניהול הביקוש' של קיינס עומדת אובדת עצות.

הבעיה שעמדה בפני הטכנוקרטים מוסברת ומומחשת בספרנו *מרווחי מלחמה לדיבידנדים של שלום* (ע"ע 221-228). הקטע הזה בספר מבהיר את הקשר המוטעה בין האינפלציה ובין האבטלה, ובעצם את שברונה של 'עקומת פיליפס' המפורסמת אשר היוותה אחד מהעמודים המרכזיים בפרדיגמה הקיינסיאנית.

אסתר אלכסנדר ניסתה בעצם לגשת אחרת ל"עקומת פיליפס'. היא ניסתה לפרקה לשניים, ובכך להותיר את הקשר הישיר בין התנודות בביקוש ובין השינויים במחירים ובתעסוקה.

ושוב, יש להדגיש כי אמנם הפיתרון של אלכסנדר אינו נראה כתיאוריה שלמה או כבעלת הגיון שלם, ואף על פי כן, יחסית לבנאליות ולנפיחות שבעת-הרצון של הכלכלנים האקדמיים, היא הייתה אחת הבודדות בישראל ובעולם אשר ניסו להתמודד באופן מקורי עם תופעת הסטגפלציה.

[3] על הפלוז'יסטון

הפלוז'יסטון הוא משל להתפוררותה של מה שכולם מכנים 'פרדיגמה'.

הרגל המחשבה הפלוז'יסטוני או האלכימי, גרס כי קיים מן על-חומר מסתורי (כמו האתר ביקום), והוא גורם לבערה של חומרים. הוכחה? העץ בוער = משמע, טמון בו שפע של פלוז'יסטון. הברזל, לעומת זאת, אינו ממהר לבעור = משמע, הוא חסר כמעט לחלוטין פלוז'יסטון.

הפרדיגמה האלכימיסטית הצליחה לא רע בעולם ההירככי הנוקשה, החקלאי והאנאלפבתי של האדונים בימי-הביניים. היא הצליחה בעולם שבו האדונים ונתיניהם התעניינו בנסים, ביצירת יש מאין. זאת הייתה הדרך היחידה לפרוץ בסדר הפיאודלי המעגלי.

אבל כאשר תופעות שונות הולכות וסותרות את לב התיאוריה, התשבץ נפרם.

וזה קרה בניסוי המפורסם בפעמון של לבואזיה, אשר בעצם לא רק יצר את היסוד הכימי בניגוד לתרכובת (מכאן כבר היה ניתן להמשיך לאטום בניגוד למולקולה), אלא גם יצר את העולם החומרי הסגור שאין בו נסים אלכימיים. אין ליצור זהב מחול, כשם (שארע בניסוי שלו), שלא יתווספו ערכים יותר מאלו שקיימים (במקרה של הניסוי שלו, למרות שהחומר נשרף ונעלם מהעין, המשקל בפעמון לא נשתנה).

כלומר מכאן נובעת האמונה הכלכלית המודרנית: no pain no gain 'לא משקיעים לא מרוויחים'. כלומר צריך לתת אנרגיה וחומרים כדי לקבל אנרגיה וחומרים. החכמה היא לערבבם, לפרקם ולהרכיבם בדרך חדשה, שתתן יותר רווחים (אבל לא יותר אנרגיה וחומר שהיו קיימים קודם לכן).

[4] Shigeto Tsuru, ‘Keynes versus Marx: The Methodology of Aggregates’, In *Marx and Modern Economics*, edited by D. Horowitz. New York and London: Modern Reader Paperbacks, 1968, pp. 176-202.

[5] מיכאל קלצקי, מרצה לכלכלה בקיימברידג' ובאוקספורד, היה הראשון שהציג מודל של חלוקת הכנסות ככוח מרכזי בניתוח מקרו-כלכלי דינמי, באמצעות החשבונאות הלאומית המצרפית. בעבודותיו משנות

השלושים והארבעים, קלצקי תיאר משק קפיטליסטי באמצעות מודל המפרק את הגדלים המצרפיים על פי חלוקתם המעמדית; דהיינו: על פי הביקושים וההכנסות הנובעים משכר, מרווח ומהממשלה. נראה כי השניים, גם קלצקי וגם אלכסנדר, נוטים אחר תיאוריית 'תת-הצריכה' (של רוזה לוקסמבורג), כמצב מתמיד שבו נתון המשק הקפיטליסטי. ראו: Michal Kalecki, *Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy, 1933-1970.* Cambridge: Cambridge University Press, 1971.

[6] אסתר אלכסנדר, *כח השוויון בכלכלה. המשק הישראלי בשנות ה-80, התמונה האמיתית.* תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1990, ע' 98.

[7] ואכן, אסתר אלכסנדר התחברה ל'חוג וגנר' בסמינר אורנים שם נהוג לקרוא באותות אלה את פשרו של העולם. ביקורת חריפה על ההשקפה הזאת: *שלום גרול*, 'אופיו של ההון המודרני', *בשער* 63, ספטמבר 1964.